

моральність, глибоке розуміння соціально-політичної, економічної та правової сфер життєдіяльності суспільства, місця України у системі міжнародних відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента: Наказ МОНУ від 09.07.2009 № 642 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: <http://tos.net.ua/uk/zakonodatelstvo-monu/387-2009.html>

2. Про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2010_1/18_02/2/

3. Про Концепцію організації підготовки магістрів в Україні: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/15_02/1/nakaz_mon_99.doc

4. Про затвердження Примірного положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/13_02/2/nakaz_mon_108.doc

УДК 821.09(477.53)(092)

Людмила Бабенко,

*докторка історичних наук, професорка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ВІДГОМІН «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ЛЕОНІДА БРАЗОВА

У статті аналізуються проблеми вітчизняної історії періоду «великого терору» через його осмислення в художній літературі письменником Леонідом Бразовим, який став жертвою сфабрикованої кримінальної справи. Акцентована увага на особливостях репресивної державної політики на початку радянсько-німецької війни, її жертвах та передумовах виникнення атмосфери нагнітання суспільної напруги і страху репресій.

***Ключові слова:** «великий терор», репресії, письменник Леонід Бразов, органи державної безпеки, чекіст.*

У недалекому минулому вітчизняна історична наука, керуючись історико-соціологічним методом аналізу, займалася розкриттям макроісторичних процесів, у контексті яких доля індивідуума

губилася, а то й відверто ігнорувалася. Окремо взяте людське життя її цікавило мало, бо сприймалося лише як малопомітна частка на шляху залізної ходи закономірностей або в коліщатах сконструйованих соціологами колективних сутностей, де, як пише відомий український історик Наталя Яковенко, народ «прагне», клас «бореться», селянство «стогне під гнітом» тощо.

На відміну від радянських істориків, західні історики вже з першої третини ХХ століття ототожнювали свій фах з вивченням людини у всіх її вимірах, зв'язках, з усіма складовими її духовного і матеріального світу. Антропологічний підхід у вивченні минулого, хоч і повільно, завойовує свої позиції у методологічному арсеналі сучасних українських істориків, котрі, серед іншого, намагаються з'ясувати місце і роль індивідуума в радянській політичній системі. Неабияким відкриттям для автора цих рядків, що супроводжувалося і подивом, і захопленням стало знайомство з творчістю полтавського письменника Леоніда Бразова. У повісті «Перший гарт» засобами художньої літератури він, не історик за фахом, вже давно сказав прості і зрозумілі речі, велику правду про Людину і людей, особу і політичну систему. На наш погляд, повість допомагає знайти відповіді на численні запитання про феномен радянської людини. Літературний твір вийшов друком у 1964 році, коли хрущовська відлига різко пішла на спад, тож викликає захоплення громадянська мужність письменника, який наважився сказати жорстку правду про найдраматичніші дні початку Великої вітчизняної війни саме так: без фальшивого пафосу, без прикрас, без неодмінної присутності керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії у звичній для радянської літератури іпостасі, без моралізаторства і менторства, мабуть, у глибині душі розуміючи, які наслідки це може викликати. Слід також віддати належне харківському видавництву «Прапор» і тому цензоріві, який останнім поставив свій підпис на рукописі. Адже у творі по-суті йшлося про табуйовані в радянській літературі теми: реальний, вельми непривабливий стан Червоної армії, її боєготовності, технічної оснащеності, морально-психологічного стану розгубленості в суспільстві у перші місяці війни, оцінку недовісти радянської пропаганди та багато інших аспектів життя радянської країни 1941 року. Головне ж, на наш погляд, вивівши різні типи літературних героїв, якими представлене військове командування Червоної армії та органи держбезпеки, письменник висловив розуміння сутності сталінського механізму упокорення людини, позбавлення її почуття власної гідності і значущості через залякування, і підвів до цього читача. Незаангажований аналіз тих подій знаходимо у публікаціях сучасних істориків, але ж над ними не тяжіє тягар цензури, тоді як літературні герої Л. Бразова говорять і

розмірковуюють про те ж саме на початку 1960-х років, розкриваючи перебіг воєнно-політичної кризи початкового етапу війни.

Звідки йдуть витoki громадянської мужності письменника? Що гартувало його власну волю, характер, світогляд? Як склалися його взаємини з радянською державою? Зрештою, яку життєву школу пройшов майбутній письменник?

Людський чинник у роки, на які випала юність Леоніда Бразова, набув специфічного характеру. Держава перетворювала його на слухняний гвинтик державного механізму. За висловом німецького історика Йорга Баберовскі більшовики уявляли державу «...садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою» [6, с. 11]. Письменник народився за рік до жовтневого перевороту, в 1916 році. Іншої системи, крім радянської, він не знав. А вона пропонувала юним громадянам сумнівні взірці морального виховання. Впродовж 1920–1930-х років органи державної влади здійснили хрестовий похід проти старих еліт, покінчивши з залишками небільшовицьких партій, позбавивши робочих місць і громадянських прав дореволюційних спеціалістів, повівши справжню війну з релігією та церквою. Більшовицьке суспільство було суспільством відбору, в якому ворогів викривали всередині суспільства і секуляризували їх. Той, хто хотів залишитися його повноправним членом, мав довести, що він не належить до ворогів. За висновками більшості сучасних дослідників, дилема насильницького панування більшовиків полягала в тому, що вони самі створювали ворогів, котрих потім переслідували. Небезпечним було те, що влада прививала молоді замість толерантності і віротерпимості вірус класової ненависті, переконувала незміцнілі уми в тому, що справою честі є викриття і винищення класових ворогів. Наслідки сталінського виховання не забарилися: у школах та університетах студенти і комсомольці доносили на «буржуазних» професорів як на соціально чужих елементів, комуністичні викладачі нової генерації витіснили безпартійну інтелігенцію з аудиторій. Саме слово «інтелігенція» в ці роки набуває лайливого значення, а її представники стають жертвами партійних чисток. Підтвердженням останнього був справжній репресивний погром, вчинений у другій половині 1930-х років у Полтавському педагогічному інституті [4]. Культ доносительства досяг апогею в героїзації вчинку одинадцятирічного уральського хлопчика Павлика Морозова, якого свідомо перетворили на символ патріотичного виховання радянської молоді. ореол мученика за справу соціалізму

підсилювався тисячами книжок, брошур, газетних статей, а його іменем було названо сотні шкіл, вулиць, піонерських дружин тощо.

Держава, яка заохочувала доносительство, здійснювала відомий принцип «поділяй і владарюй». У суспільстві провокувалося нагнітання недовіри, підозрілості, що спричинювали нездорові психологічні деформації. Донос давав населенню змогу використовувати каральну руку держави як інструмент досягнення своїх інтересів, водночас тримаючи в страхі не тільки пересічних громадян. Партійні функціонери також знали про силу, приховану в доносі, завдяки якому можна було втратити посаду і вплив. Наприкінці 1930-х років донос нерідко означав смертний вирок. Дослідники вважають, що Сталін свідомо сприяв створенню в країні атмосфери страху й тотальної недовіри для ліквідації своїх політичних противників.

Про дух нового часу свідчили також показові судові процеси, які були своєрідною сценою, на якій ставилася драма, сюжетом якої був конфлікт між силами добра і зла, що закінчувався поразкою останнього. Це був зріз повсякденного життя, виплеканого у внутрішньопартійних суперечках. Такий стиль демонстрував населенню не лише ідеологічний зміст і мову більшовизму. Показовий судовий процес передавав глядачам і слухачам наочне уявлення про психічну та фізичну структуру ворогів, вказував на правила, на яких тримався більшовицький дискурс влади, а також був інструментом виховання й інформаційним засобом, за допомогою якого комуністичне керівництво повідомляло суспільству, що воно думало про себе і світ. Репресованим громадянам, котрим вдавалося вижити, надзвичайно важко було адаптуватися до суворої сталінської моделі повсякдення, – до кінця днів їх супроводжували страх, невпевненість у майбутньому, тавро ворога народу, контроль з боку таємної поліції.

Однак, як засвідчують конкретні факти суспільного життя, в атмосфері сталінського психозу не вдалося тотально винищити здорові зерна людської порядності. Переважна більшість українського суспільства, котра не належала до партійно-державної еліти, жила за загальнолюдськими принципами добра, честі, совісті. Це ми простежуємо на сторінках повісті «Перший гарт», знайомлячись з її героями, у яких, безперечно, були відомі письменникові реальні прототипи. Та й власну життєву позицію Л. Бразова у ставленні до комуністичної партії і комуністів можна назвати вистражданою. Він, як і його літературні герої Андрій Перекоп і Ничипір Загоруйко, вступили до її рядів у найважчі для країни дні – в перші місяці війни. Тому впевнено можна стверджувати про відмінну внутрішню мотивацію пов'язування свого життя з партією різних суспільних категорій та їх сегментів. Саме у критичні для країни часи її доля

вирішувалася простими людьми, які не фальшували ідею, не шукали особистої вигоди і привілеїв у партії та на фронті. Гідним захоплення є спалах патріотичного піднесення, який охопив більшість населення країни у перші дні радянсько-нацистської війни. Цей епізод повісті заслуговує на увагу: «Заяви від добровольців надходили щодня. Були серед них лаконічні, з кількох слів, були довгі, на цілу сторінку, з викладом біографії, з описом почуттів. Спочатку їх перечитували, потім просто склали в окрему папку. Відповідей не давали. І люди, які їх писали, думали, що у військкоматі сидять сухі, черстві, байдужі до всього канцеляристи. Вони не знали, що ці канцеляристи були по горло зайняті іншою – спішною і надзвичайно важливою роботою і що багато з них самі з радістю пішли б у діючу армію. Заяви нікого не розчулювали, не зворушували, вони були звичайним явищем, ніхто їм не дивувався і особливо не радів. В армію брали не тих, хто хотів, щоб його взяли в першу чергу, – призов проходив згідно з мобілізаційними планами» [7, с. 21–22]. Для головного героя повісті молодого учителя Андрія Перекопа пошук мотивів, котрі спонукали його вирушити на фронт, теж зосереджується у площині громадянських почуттів. «Може, не вистачає якраз ще однієї людини, саме Андрія Перекопа; може він стане отією краплинкою, останньою, вирішальною, і вщерть наповнене море народного гніву затопить ворога?», – запитував він себе [7, с. 13]. Невдовзі вже під час жорстоких оборонних боїв герой повісті знову повернувся до осмислення людського чинника у макроісторичному вимірі. Після відбиття атаки фашистів він замислився, «...що їхні чотири гармати – хоч крихітна, але в той же час і необхідна ланка величезного ланцюга інших батареї, полків, дивізій, який оперезав усю країну. Викинь цю ланку і ланцюг розірветься. Потрібні будуть і час, і зусилля, і жертви, щоб з'єднати його знову» [7, с. 109].

Феномен радянського патріотизму у роки війни з фашистською Німеччиною залишається однією з найактуальніших і, можливо, найзагадковіших проблем для дослідників. Адже драматичним подіям 1941 року, зображеним у повісті, передували «великий терор» 1937 – 1938 років, і в цьому полягає неабиякий парадокс. Він закарбувався у пам'яті людей як символ системи масових убивств, організованих державою. 1937 рік став роком безпрецедентних запланованих спецоперацій, які за своєю природою були терористичними. Вся кампанія регламентувалася таємними документами політичного керівництва СРСР та НКВС, котрі обумовлювали терміни їх проведення, групи і категорії населення, що підпадали під чистки, а також «квоти», тобто заплановану кількість арештів і страт для кожного регіону. Так сумнозвісний оперативний наказ наркома НКВС М.Єжова № 00447 від 30 липня 1937 року визначив 7 ключових

областей України, в яких загалом слід було репресувати 28300 осіб. Полтавська область до 22 вересня 1937 року входила до складу Харківської, де поряд з Київською, підлягали репресіям по 5500 осіб. Це були найбільші заплановані показники в республіці [10]. Другий наказ № 00486 від 15 серпня 1937 року наголошував, що під його дію потрапляють «зрадники батьківщини, члени право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», засуджені воєнною колегією та воєнним трибуналом, починаючи з 1 серпня 1936 року.

Ескалація пошуків ворогів народу вступила у нову фазу з призначенням на посаду наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, якого відомий український історик Ю. Шаповал назвав «ревним реалізатором ежовської репресивної політики» [12, с. 465]. Вірнопідданий нарком уважав, що серед українців класових ворогів на волі залишилося набагато більше, ніж визначав оперативний наказ. А з утворенням чотирьох нових областей, серед них і Полтавської, на думку Леплевського, з'явилася можливість посилення «оперативного натиску на куркульські та інші контрреволюційні елементи». Тому він просив затвердити додаткові ліміти для України: по 1-й категорії – 4500, по 2-й – 15200 осіб [15, с. 102–103].

Для реалізації намічених планів на чолі обласного управління НКВС у Полтавській області опинився Олександр Волков. На закритих партійних зборах парторганізації обласного управління державної безпеки НКВС, які тривали з 2 по 6 січня 1939 року, з єдиним питанням порядку денного «Про викривлення в роботі УНКВС», оперуповноважений Берестнев характеризував його так: «Такого звіра як Волков я вперше зустрічаю. Спробував би йому хто-небудь заперечити!». За його керівництва і безпосередньої участі масштаби незаконних репресій, фальсифікація кримінальних справ набули надзвичайних розмірів. Згаданий учасник партійних зборів свідчив: «Були викривлення, побиття були, і я про це частково знав. Це виходило від Волкова – це настанова Києва – створить схему, напише керівний протокол і починається розгортання справи. Про це всі знали» [8, арк. 42].

Трагедія країни полягала в тому, що таких «волкових» були сотні тисяч. Слухняні виконавці з готовністю тиражували потрібні протоколи кримінальних справ, населяючи їх міфічними ворогами народу. У неповних 22 роки студент педагогічного інституту Леонід Безобразов (майбутній письменник Леонід Бразов) був зарахований до їх числа. Так у його житті розпочиналася смуга проростання зерен сумнівів, руйнування певних ідеалів, формування нових моральних імперативів, розмірковування про людський вимір сталінської політичної системи.

У зведеній таблиці про виконання наказу № 00447 по НКВС СРСР наводиться вражаюча статистика щодо репресій у новоутвореній Полтавській області: на межі 1937–1938 рр. заарештовано 2500 чол., з них розстріляно 1000 чол., а між 26 лютого і 1 березня – ще 500 чол. Впродовж 1938 року засуджено 31 тисячу чол. [15, с. 132]. Це перевищувало всі визначені так звані «ліміти». Це були чийсь батьки, матері, діти, доля яких віднині зазнавала драматичного зламу.

Однак, як виявилось, й це були далеко неповні дані. За уточненими підрахунками на основі матеріалів протоколів полтавської обласної трійки дослідника В.Граба з 1 листопада 1937 року по 1 листопада 1938 року всього було заарештовано 8543 особи. З них 5370 розстріляно, 1402 – засуджено до 10 років, 870 – до 8 років, 32 – до 5 років табірною ув'язнення, звільнено з-під варті 437 осіб [11, с. 79–80]. Впродовж листопада – грудня 1937 року майже щодня розглядалися сотні кримінальних справ. Наприклад, тільки 1 листопада – 369 справ, за якими проходили 369 фігурантів, з них 132 засуджено до вищої міри покарання, 135 – до 10 років ув'язнення, 47 – до 8 років, 10 справ передано до суду, 1 – на розгляд Особливої наради, 34 справи повернуто на додаткове розслідування.

З січня 1938 року чітко простежується тенденція масової фальсифікації кримінальних справ, котра, серед інших прикметних ознак, розпізнається за зростаючою кількістю арештованих і засуджених фігурантів та появою «розстрільних списків». Так, 23 квітня 1938 року відбулося 2 засідання обласної трійки, на яких розглянуто по 13 справ. У першому випадку було засуджено 176 чоловік, з них 173 до розстрілу, в другому – 327, з них 300 до розстрілу. Розгорнуту картину широкомасштабних операцій на Полтавщині у 1937–1938 рр. за матеріалами Галузевого державного архіву СБУ наводить київський дослідник О. Бажан [16, с. 137–140].

«Великий терор» у Полтавському педагогічному інституті, студентом якого на той час був Леонід Безобразов, починався з галасливої кампанії у пресі про засилля троцькістів і буржуазних націоналістів серед викладачів і студентів, численних партійних і комсомольських зборів, перевірок, чисток, масового виключення з рядів партії і комсомолу. Репресії серед студентської молоді почалися з резонансної і показової для свого часу справи Іллі Майзуса, арештованого 31 січня 1938 року. Його вступ на навчання до педінституту розцінювався як втеча від арешту на заводі «Метал», а вибір навчального закладу пояснювався тим, що тут діяла потужна «націоналістична організація» за підтримки його директора І. Онісіна. Привертає увагу намагання слідчих у одній справі еkleктично поєднати всі можливі «антирадянські гріхи» та включити до неї

якомога більше кандидатур на покарання за «контрреволюцію»: «...націоналістична організація об'єднувала у своїх рядах всі українські течії – укапістів, боротьбистів, есерів, охоплювала всю Україну, мала всеукраїнський націоналістичний центр і зв'язана з Польщею і Німеччиною», хоча самого Майзуса звинувачували у троцькізмі. Акцент на чіткій структурованості і розгалуженості міфічної організації спонукав слідчих «виявляти» її масовість та небезпечність ворожих намірів. Тому з'являється абсурдна версія про підготовку терористичних актів проти «вождів партії і уряду, причому, в першу чергу проти Сталіна, Ворошилова, Молотова і Жданова» [1, арк. 11–13, 25]. У справі Майзуса є такі красномовні слова слідчого Чернявського, якими він закінчив допит 9 березня: «Слідство не вважає ваші свідчення вичерпними. Ви не виказали всіх учасників троцькістської і націоналістичної організацій у Полтаві і не розповіли про наявність зброї. З цих питань ми вас будемо наполегливо допитувати і вимагатимемо відвертих зізнань» [1, арк. 28]. Отже, розкручування волковських «керівних протоколів» та отримання зізнань будь-якою ціною було тільки справою часу.

Як спільника І. Майзуса слідство Полтавського УНКВС розглядало і Леоніда Безобразова, якому ніби-то «...Майзус доручив проводити серед студентів антирадянську троцькістську агітацію, підривати дисципліну, викликати невдоволення студентства і проводити вербування нових людей» [2, арк. 11]. Юнака заарештували 3 квітня, але перший допит відбувся тільки через 2,5 місяці – 16 серпня. Очевидно старший лейтенант держбезпеки Томін розраховував у такий спосіб психологічно зламати молоду людину страхом перед невідомістю, очікуванням покарання. А тим часом конструювалися схеми «зв'язків» і «вербування» членів «організації», нанизувалися факти «контрреволюційної діяльності» у протоколах, які склалися заздалегідь. Слідчий цілеспрямовано вибудовував справу Безобразова, чіпляючись за найдрібніші деталі його біографії та повсякденного життя. Зокрема йому пригадали виключення з комсомолу в 1936 році, коли він як секретар комсомольської організації механічних майстерень «Головм'яса» не «розвінчав троцькістських поглядів» пропагандиста Аптекарева. Спільну підготовку до навчальних занять, а, можливо, просто студентські вечірки на квартирі студентки К. Стемпковської слідчий трактував як «наради», в ході яких учасники міфічної організації «накресливали плани антирадянської роботи, агітації серед студентства та його вербування у свої ряди». Слідчому Томіну вдалося за допомогою таємних інформаторів з'ясувати, що Безобразов розповідав «антирадянські анекдоти», задавав на політзаняттях «ворожі запитання», під час підписки на державну позику «Зміцнення оборони

СРСР» підтримував «плітки» про те, що держава такими позиками відбирає останні копійки у робітників і студентів тощо. Якщо припустити імовірність таких розмов і критичних висловлювань, замислимося: а чи далеким від істини був 22-річний юнак? Чи не свідчить це про зневіру молоді у правильності обраного партією шляху, на якому не збігалися теорія і практика комунізму?

Якщо такі сумніви існували, то їх поглибленню сприяли методи слідства, що застосовувалися до Л. Безобразова. Під час проведення повторного слідства він заявив, що визнав себе винним винятково під тиском і фізичними тортурами. Ці ж чинники зіграли свою роль і в обмовлянні невинних людей. Оперуповноважений Беркович у новому звинувачувальному висновку змушений був визнати недоведеність провини Л. Безобразова та погодитися з тим, що він обґрунтовано «від попередніх свідчень відмовився». Постанова за підписом обласного прокурора Жарова передбачала звільнення підслідного з-під варті [2, арк. 54–55].

Отже очевидним фактом є бруталне фабрикування кримінальної справи Л. Безобразова. Масовий характер цього явища, застосування тортур і насилля до заарештованих, порушення процесуальних норм ведення слідства, відсутність прокурорського нагляду за діяльністю НКВС, а точніше їх тісний альянс, визнавалися самими чекістами ще в 1938–1939 роках – арештованим колишнім наркомом М. Єжовим та іншими керівниками силового відомства, рядовими оперативними співробітниками. Зокрема слідство у справі заарештованого колишнього начальника Полтавського УНКВС О. Волкова підтвердило, що «...ним створювалися фіктивні справи, на допитах до арештованих застосовувалися засоби фізичного впливу». Керівники підрозділів заявляли, що за вказівками останнього вони «вносили у протоколи неіснуючі факти», підробляли підписи на протоколах, не допитували свідків, а брали анкетні дані певних людей і від їх імені формулювали потрібні свідчення, «вибивали з арештованих провокаційні дані, за якими проводилися подальші арешти і створювалися фіктивні антирадянські організації» [3, арк. 578; 579; 580]. Виходячи з цього, сучасний дослідник має враховувати названі чинники при визначенні «критерію правдивості» інформації, закладеної у архівно-слідчих справах. Адже ці документи укладалися за особливих обставин, а саме: представником репресивних органів, що керувався спеціальними інструкціями, зі слів людини, позбавленої волі. До того ж перший володів можливістю інсинуації, а другий – намагався оприлюднювати винятково ту інформацію, яка б не ускладнила його становища, або ж її свідомо спотворювали в інтересах слідства. Отже, вступали в дію об'єктивні фактори – прагнення жертви до самозбереження, уникнення чи, бодай,

пом'якшення покарання за здійснені, а частіше не здійснені вчинки. Вважаємо за необхідне особливо наголосити, що подібні справи – це продукт ідеологічного замовлення, де існував тісний зв'язок між замовником репресій і їх безпосередніми виконавцями.

Архівно-слідча справа Л. Безобразова становить усього 60 сторінок. У них умістилося 11 місяців життя молоді талановитої людини. Але, гадаємо, вони стали потужним поштовхом до глибокого переосмислення філософії життя. Здобутий гіркий досвід не спровокував нігілізму, озлобленості, навпаки, зробив його старшим і мудрішим, а поняття гуманізму набуло для майбутнього письменника особливого змісту.

За словами доньки письменника Лариси Леонідівни, батько не любив згадувати пережите. Проте достатньо вдумливо вчитатися у сторінки повісті, щоб зрозуміти контекст окремих її епізодів, не випадковість появи деяких персонажів, їх характери. До таких належить образ старшого лейтенанта особливого відділу Вахловського. Читач зустрічається з ним двічі. Перший сюжет знайомства зовсім короткий – кілька речень, але вони дуже красномовно характеризують соціотип представника сталінської спецслужби, про якого сучасні російські дослідники О. Мозохін і Т. Гладков писали: «Служба в органах державної влади давала велику владу. Служба в таємній поліції давала абсолютну владу» [9, с. 116]. Особіст сердито відчитав парторга батареї Максимова за те, що не були визбирані всі фашистські агітаційні листівки, адресовані червоноармійцям. На заяву Максимова, що «з листівок на батареї просто сміються» і він ручається за кожного курсанта, «...старший лейтенант тільки зневажливо чмихнув. Схоже на те, що оперуповноважений не впевнений і в самому парторгові» [7, с. 108]. Ймовірно, тут можуть простежуватися певні паралелі з реальним слідчим, що відіграв фатальну роль у житті письменника, адже той теж мав звання старшого лейтенанта й так само ревно захищав політичну систему, хоча, як виявилось, не від справжніх, а примарних ворогів.

Друга зустріч читача з Вахловським супроводжується характеристикою його зовнішності, поведінки, вчинків: «У нього було невиразне обличчя, швидкий, невловимо ковзаючий погляд банькуватих очей». Чи вплинула воєнна обстановка на методи діяльності чекіста? Питання риторичне. У розмові з парторгом він намагається хитро нав'язати довірливу тональність, акцентуючи на тому, що «Обов'язки у нас майже однакові. У всякому разі, за морально-політичний стан курсантів відповідаємо обидва» [7, с. 136]. Але його внутрішня сутність яскраво розкривається у схиланні парторга до регулярного таємного інформування про настрої серед

офіцерів, бійців і курсантів батареї: «Непевних треба взяти під особливий нагляд, доповідати про кожний їхній крок». Випливла й тема 1937-го. «Великий терор» і його виконавці формально були засуджені, але синдром тотальної недовіри, маніакальний пошук ворогів народу залишилися. Жертвою останніх виступає капітан Левенцов, який у 37-му арештовувався, але, як і Безобразов, за недоведеністю звинувачень звільнений. Для парторга Максимова є очевидною логіка подій: «Випустили – значить, не винний». Однак кредо чекіста полягало в іншому: «Тим гірше. Якраз у цьому і ховається небезпека. Такі люди затаїли злобу і тепер тільки чекають зручного випадку, щоб перекинутися до німців. Я їх добре знаю...». Він пихато заявляє, що «не дуже вірить у невинність цих типів», всі вони у нього «розколювалися». Як виявилось пізніше, його уміння розпізнавати чесних людей не витримало випробування. І капітан Левенцов, і рядовий Перекоп залишилися на передовій, тоді як «перевірений у політичному відношенні» старшина Грицюк виявився підлим зрадником.

Образ Вахловського до певної міри сприймається як уособлення радянської системи, котра нехтувала Людиною як найвищою цінністю: «Людей – хоч греблю гати, а держава одна. Якщо в її інтересах треба посадити і навіть знищити тисячу, десять тисяч чоловік – ми не маємо права зупинятися» [7, с. 137].

Які ж чинники вплинули на формування специфічної якісної складової кадрового потенціалу більшовицьких спецслужб? За яких обставин останні набули ролі механізму реалізації репресивної політики держави з величезним садистським арсеналом? Передусім їх діяльність слід розглядати у нерозривному зв'язку з більшовицькою партією, як її «караючого меча». Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) вказував, що надзвичайні комісії (ЧК) «...створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем». А після обрання в листопаді 1927 року голови ДПУ УСРР В. Балицького кандидатом у члени політбюро він роз'яснював керівному складу очолюваного ним відомства, що «...апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх. ...Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [5, с. 5]. Авторитетний український історик С. Кульчицький зауважив, що «органи насилля у вигляді ВЧК – ОДПУ – УДБ – НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур».

Партія теж не залишалася в боргу. В атмосфері роздмухування класової ворожнечі пропагандистськими засобами навколо чекістів

створювався ореол героїзму, їх особливої місії в державі диктатури пролетаріату, імідж органів, що монополюють державні інтереси. Міф про ідеального чекіста-патріота доповнив перший голова ВЧК радянської Росії «залізний» Фелікс Дзержинський, назвавши його «людиною з гарячим серцем, холодною головою і чистими руками». Не менш пафосно висловився про фахові якості чекіста секретар партійної ячейки Полтавського губвідділу ВУЧК І. Миронов: «Український чекіст повинен мати особливий нюх і, вийшовши вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто».

З кого ж склалися і ким поповнювалися ряди радянських чекістів? Криваві методи червоного терору перших років революції потребували специфічного людського матеріалу, котрий би без страху і сумнівів виконував волю партії. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що серед співробітників територіальних органів надзвичайної комісії абсолютну більшість становили комуністи з пролетарським соціальним корінням. Однак статистичні дані 1922 року, наприклад, свідчать, що в штаті Полтавського губвідділу ДПУ разом із збройними формуваннями налічувалося 1435 чоловік, з них тільки 549 комуністів. З 210 осіб губернського апарату за соціальним походженням 30 походили з робітників, 36 – з селян, 100 – з родин службовців, 42 – колишні учні та студенти, 1 – чиновник, 1 – колишній офіцер царської армії. Зокрема начальник Полтавського губвідділу Е. Лінде виріс у родині службовця, чернігівські відповідальні працівники В. Нахманович – шевця, Є. Лабзов – столяра, Д. Рабинович – прикажчика мануфактури, М. Шнейдерман – кравця. Вождь революції В. Ульянов-Ленін у липні 1919 року висловив тривогу з приводу стану кадрового чекістського складу: «...на Україні ЧК принесла тьму зла, будучи створеною занадто рано і впустивши в себе тих, хто примазався». Один з організаторів ВЧК М. Лацис відверто відповідає: «Все наше нещастя в тому, що ні з чого будувати. На Україні зібралися ті співробітники, яких ми викидали в Москві як малопридатних і малонадійних» [5, с. 8].

Особовий склад надзвичайок формувався здебільшого з людей молодого віку. Середній вік чекістів у 1920-х роках становив 28–30 років. Характерним прикладом може бути Полтавський губвідділ, де в 1922 році налічувалося 110 співробітників віком від 18 до 25 років і 70 – від 25 до 30 років. Переважна більшість з них мала ранній досвід участі в революційній боротьбі й організації терористичних актів, а також у каральних акціях періоду червоного терору. Безумовно, це справляло руйнівний вплив на незміцнілу психіку, сприяло непоправним деформаціям особистісних якостей, девальвації загальнолюдських цінностей, зрештою, й самого людського життя. При цьому взірцем презирства до смерті був сам

Держинський. У відповідь на нагадування йому про обережність, відповів: «Уб'ють? Біда яка! Революція завжди супроводжується смертями... Це справа звичайнісінька. Та й для чого так цінувати себе? Це смішно... Ми робимо справу нашої партії й більше нічого» [14, с. 12]. Стурбованість керівництва служби знайшла відображення в наказі ВУЧК №73 від 22 липня 1921 року. Автори документу намагаються завуальовано розтлумачити, чому вкрай небажано брати на службу молодь до 18 років, а дещо старшу – тільки в індивідуальному порядку. Молодь, мовляв, «надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку..., що діє розкладницьки й на дорослих працівників. ...Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників і освідомлювачів, в якості комісарів при обшуках і т. д. ще більше загострює скверні сторони роботи в ЧК для молодих товаришів».

Які ж саме «скверні сторони» малися на увазі, стає зрозумілим з інших документів. У роки червоного терору і громадянської війни головним критерієм оцінки чекіста була кількість викритих і знищених ворогів революції. Так, після ліквідації в Криму у грудні 1920 року близько 12 тисяч чоловік за підозрою в контрреволюції начальник Центрального управління надзвичайних комісій УСРР В. Манцев писав Ф. Держинському: «Тепер після Криму, ймовірно, і я дістану прізвисько «кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне». Не менш вражаюче зізнання прозвучало від Е. Лінде, який у 23 роки очолив Полтавський губвідділ ДПУ: «...внаслідок масових у минулому розстрілів» у нього на правій руці «утворилися мозолі» і «зовсім підірвана нервова система». Водночас його наступник на цій посаді з 1924 року М. Патрушев запевняв партійну комісію, що «розстріли в ЧК на мене ніяк не впливали». Інформація про свавілля чекістів масово надходила з місць. Наприклад внаслідок перевірки скарги з Миргорода в грудні 1921 року був розстріляний голова повітової ЧК «за пияцтво, грабежі, нелюдські знущання і розстріл селян». Про одного з «героїв» перших років радянської влади С. Саєнка згадував С. Мельгунов. Після відновлення радянської влади у Харкові той завжди під дією алкоголю або морфію наводив жах на жителів міста, власноруч здійснюючи у камерах тортури і криваві страти.

Практика садистського поводження з підозрюваними та арештованими продовжувалася й після призупинення червоного терору. В 1925 році полтавка К. Левченко надіслала скарги на адресу політбюро ЦК КП(б)У та наркома юстиції. Справа стосувалася її чоловіка, закатованого в місцевому окружному відділі ДПУ. Вона вимагала покарати слідчих «катів Судака і Зільбека», виявити, «хто їх

навчив бити і чи не є це система роботи Полтавського ДПУ», за що останній в очах жителів міста «зжив слави застінка гірших царських часів» [5, с. 10, 11].

Деактуалізація принципів гуманізму руйнувала мораль і психічне здоров'я виконавців кривавих розправ. Матеріали Полтавської губернської контрольної комісії, яка у 1924–1925 роках вивчала стан партійних організацій окружних відділів ДПУ, демонструють вражаючу картину масштабів пияцтва, етичного нігілізму, статевої розбещеності, побутових злочинів на ґрунті пияцтва, самогубств тощо. Майже кожний чекіст констатував у бесіді наявність «розладу нервової системи» внаслідок «специфічних умов роботи в ЧК»; догани і пропозиції «категорично позбавитися» пияцтва були занесені у справи більше 60 осіб. Водночас не можна не помітити, як сама ж партія плекає вседозволеність і нахабність чекістів, ухвалюючи подібні поблажливі рішення: «За часті випивки підлягав би виключенню з рядів партії. Але, враховуючи його робітниче походження, революційні заслуги і думку про нього членів ячейки як акуратного і дисциплінованого члена партії і що нервово він дуже виснажений, в партії залишити» [5, с. 13].

Невисоким був і освітній рівень чекістів. Тривалий час серед них навіть побутовало хизування власним неучтвом, як рисою, що відрізняла їх від буржуазії. Голова ДПУ УСРР (1922–1937 рр.) В. Балицький теж не мав закінченої вищої освіти і не володів жодною з іноземних мов. Припускаємо, що політичне керівництво країни здебільшого було зацікавлене у збереженні невисокого освітньо-культурного рівня чекістів середньої і нижчої ланок системи, оскільки це полегшувало їх політичне зомбування. В. Балицький на нараді в липні 1937 року все ж закликав своїх підлеглих «читати не тільки партійну літературу, але й белетристику», розширювати загальний кругозір, однак закінчив свою промову нагадуванням, що «...ворог зізнається не тому, що ми такі розумні і здібні, а тому, що, коли він дивиться на тебе, а ти носиш високе в нас у країні звання чекіста, – він відчуває за тобою силу радянської влади, диктатури пролетаріату, і він тобі зізнається» [5, с. 7].

Отже, «маленька людина» до 1917 року, здебільшого без твердої соціально-економічної опори, з нереалізованими кар'єрними амбіціями, без ґрунтовної освіти, часто маргіналізована, отримала доступ до абсолютної влади. Навіть звичайний писар райвідділу був причетним до державної таємниці, що істотно підносило власну самооцінку. Психологія «маленької людини» знаходила спосіб вдоволення особистих комплексів у демонстрації владних повноважень, використанні зброї, тиранії щодо жертв тощо. Такий шлях найімовірніше пройшов реальний старший лейтенант Томін,

який зустрівся на перехресті життєвих доріг Леоніда Петровича Безобразова і залишив трагічний автограф у його кримінально-слідчій справі, таким або дуже схожим він міг бути у літературного персонажа повісті «Перший гарт» старшого лейтенанта Вахловського.

На думку дослідників В. Сідака і В. Козенюка трагедія радянських спецслужб полягала у тому, що «...вони вимушені були свою діяльність здійснювати під гаслом боротьби з ворогами народу, в яку Сталін і вищі партійні органи втягнули все населення Радянського Союзу, постійно змінюючи образ ворога у відповідності з політичною кон'юнктурою» [13, с. 7].

Список використаних джерел та літератури

1. Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі ГДА УСБУ). – Спр. 6169.
2. ГДА УСБУ в Полтавській області. – Спр. 8639.
3. ГДА УСБУ в Полтавській області. – Спр. 3900. У 8-ми тт. Т.6.
4. Бабенко Л. Політичні репресії в Полтавському педагогічному інституті в 1920 – 1930-х роках// Слов'янський збірник. – Випуск 5. – Полтава: Слов'янський клуб, 2006. – С.238–262.
5. Бабенко Л. Чекіст сталінської доби: портрет на тлі епохи // Історична пам'ять. 2”2006. Науковий збірник. Полтава: АСМІ, 2006. – С. 4–19.
6. Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2007. – 248 с.
7. Бразов Л. Перший гарт. Повість. – Харків: Вид. «Прапор». – 237 с.
8. Державний архів Полтавської області. – Ф. П-3809, оп. 1, спр. 1.
9. Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 440 с.
10. Оперативный приказ наркома внутренних дел Союза С.С.Р. №00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов // Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 2. – К.: ІнЮРЕ, 1997. – С. 383–388.
11. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю, Бабенко Л. та ін. – Полтава: АСМІ, 2005. – 206 с.
12. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 948 с.
13. Сидак В., Козенюк В. Революцію назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. – К.: Генеза, 2004. – 248 с.
14. Чекисты. Сборник. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 396 с.
15. Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. – М.: АИРО, 2003. – 274 с.
16. Бажан О. Великий терор на Полтавщині у світлі нових архівних документів // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С.134–146.